

Қазақтың дәстүрлі киіз басу өнері (ҚР Мемлекеттік Орталық музейі қорының материалдары негізінде).

Орынбасар ӘЛІМ. ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Қазақстан тарихын зерттеу орталығының ғылыми қызметкері.

Түйіндеме

Мақалада қазақ халқының текемет басу өнері, технологиясы мен үрдістері және оның бетіне салынатын ою-өрнектері, композициясы, текемет басудың таралу аймағы, сондай-ақ, оның жергілікті аймақтық ерекшеліктері зерттелді.

Тірек сөздер: күзем жүн, қой тоғыту, жүн сабау, жүн шабақтау, шүйкеленген жүн, түр салу, бет тарту, текеметтің төсегі, текеметтің көлі, текеметтің қорғаны, отау өрнегі, киіз тебу, киіз булау, киіз білектеу, киіз ұзындау, киіз кірлеу.

Қазақ халқының ерте замандардан келе жатқан қолөнер кәсіпшілігінің бір саласы – киіз басу өнері. Алтай даласындағы Пазырық қорғандарына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде (б.з.д. V ғ.) табылған заттардың ішінде киіз қалдықтары да кездеседі. Қазақ даласының климаттық ерекшелігіне қарай жылдың төрт мезгілінде көшіп қонып, дәстүрлі көшпелі өмір кешкен халқымыздың киім-кешегі, баспанасының жабын киіздері, тұрмыстық және шаруашылық бұйымдарының барлығы қол жетімділігіне қарай, қолындағы төрт түлік малының терісінен, жүнінен жасалғандығы белгілі. Қойдың жүнінен киіз басып, одан, *текемет, сырмақ, тұскиіз, откиіз* сияқты үй бұйымдарын, сонымен қатар, *аяққап, кесеқап, сандыққап, шайкиіз, атжабу, асмалдық (түйежабу), ботажабу, жайнамаз* сияқты тұрмыстық және шаруашылық заттарын жасаған.

Қазақтардың киіз басу өнері және одан жасалатын бұйымдары жайында көптеген Отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми зерттеу еңбектері мен мақалалары жарық көрген. Мәселен, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тұрмыс тіршілігін зерттеген А.И. Добросмысловтың [1], Р.Карутцтың [2], А.Н. Глуховтың [3], И.С. Руденконың [4] еңбектерінен қазақтардың әр үйінде киіз және киізден жасалған үй жиһаздарын көруге болатындығын жазады. XX ғасырдың 50-жылдардың аяғынан бастап, 1990 жж. дейінгі Отандық этнограф және тілші ғалымдар Э.Масановтың [5], С.Қасимановтың [6], Ә.Тәжімұратовтың [7], М.Мұқановтың [8], Ә.Марғұланның [9], және Д. Мұхамедованың [10] зерттеу еңбектерінде киіз басу өнерінің технологиясы және киізден жасалатын сырмақ, текемет, тұскиіз сияқты бұйымдардың таралу аймағы, оның бетіне салынатын ою-өрнегінің түрлері жайында айтылады. Еліміз Тәуелсіздігін алған жылдары ұлттық мәдени құндылықтарымызды зерттеу және оны көпшілік қауымға насихаттау ісі арта

түсті. Осыған байланысты көптеген ғылыми еңбектер мен мақалалар жарияланды. Мәселен, Ө.Жәнібековтің [11], өнертанушы Ш.Тоқтабаеваның [12] зерттеу еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар, 2012 жылы ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің директоры, этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаидың жетекшілігімен және ғылыми редакторлығымен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияның 3-томындағы «Киіз басу» [13] сондай-ақ, аталмыш энциклопедияның 5-томындағы «Текемет» [14] атты мақалада текемет басу өнері және оның бетіне салынатын ою-өрнектері жайында кең көлемде сипатталған.

Біз бұл мақаламызда бет санының шектігіне байланысты киіз бұйымдарының ішінен тек – текеметке ғана тоқталуды жөн көрдік. Себебі, текемет Қазақстанның барлық аймағында кең қолданыста болған.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай ҚР MOM) «кілем-киіз» бұйымдары коллекциясы қорында 91 сақтам бірлік текемет сақтаулы. Олардың көпшілігі жекеленген адамдардың тапсыруымен түскен. Сондай-ақ, ҚР MOM қызметкерлерінің Қазақстанның әр аймағына және Түркіменстанның, Қарақалпақстанның қазақтар тұратын елді мекендеріне жасаған этнографиялық экспедициясы барысында жинақталған.

Текемет – киіздің бетіне көркемдеп түрлі ою-өрнек салып басылған үй бұйымы. Ол тек төсеніш ретінде қолданылған. Ертеде киіз үйдің еденінен сыз өтпеу үшін жерге шыпта ши төсеп, оның үстінен бетіне көркемдеп түрлі өрнек салып басылған текемет төселетін. Мұндай жүннен басылған текеметтер жерден сыз өткізбейтін, жылу сақтағыш қызмет атқарумен қатар, үйдің ішіне көрік беріп те тұрады. Текемет, көбінесе, ақ немесе қара түсті болып келеді. Яғни, оның *төсегі* (фоны) қара түсті болса, бетіне тартылған ою-өрнегі ақ түсті, немесе керісінше, *төсегі* ақ түстен таңдалса, оюы қара түсті болады. Сонымен қатар, текеметтің өңін аша түсу үшін, оның қара немесе ақ түсті төсегіне *түрді* яғни, ою-өрнекті қызыл, сары, жасыл, күлгін түске боялған жүннен салған. Әдетте, текеметтің композициясы кілем тәрізді ортасы *көл*, оны кейде *табақ* деп те атайды, жиегіндегі жалпақ жолағы *қорған* және текеметтің *көлі* мен *қорғанының* арасын айырықшалап тұратын *су* деп аталатын жіңішке жолақтардан тұрады. Текеметтің көліне *отау* өрнегі ретінде екі немесе одан да көп *шаршы* (ромб) салынып, ішіне мүйіз өрнегінен түрленген *төртқұлақ* өрнектері басылады. Жиегіне айналдырыла *төсегінен* (фонынан) өзге түсті *су* жүргізіліп, арасындағы қорғанына *итқұйрық* немесе *тұлғамүйіз*, *тұмарша*, *сыңармүйіз* өрнектері салынады. Кейбірінің жиегі айналдырыла ешкі немесе жылқы қылынан шашақталып жасалады. Жиегінің шашақталуы жайында XIX ғ. аяғындағы Торғай өңірінің мал шаруашылығын зерттеген А.И. Добросмыслов былай деген болатын: «... ешкінің әдемі ұзын жүнді терісін таспалап тіліп алып, қыз жасауына кілеммен бірге қоса берілетін текеметтің жиегін айналдыра көмкереді» [1. 278 с].

Текемет басу өнері Қазақстанның барлық аймағында кеңінен тараған. Әйтсе де, әр аймақтың шеберлерінің басқан текеметтерінде жергілікті ерекшеліктері байқалады. Мәселен, Қазақстанның батыс өңірі

тұрғындарының арасында, екі жағына да түр салып басылған екі бетті текеметтер кездеседі. Бұндай, текеметті басу өнері, көбінесе, көршілес түркімен халықтары арасында да кең тараған. Қазақстанның батысын мекендеген қазақтар арасында аталмыш екі бетті текеметті басу өнері көшпелі тұрмыс кешіп түркімендермен тығыз этноконтактлік байланысқа түсуінің әсерімен ауысқан деп айтуға болады. Батыс Қазақстан (Орал) облысында жасалған осындай екі бетті текеметтің бір үлгісі ҚР MOM қорында сақтаулы (КП 21653).

Екі бетті текемет. Батыс Қазақстан (Орал) облысы. ҚР MOM қорынан (КП 21653).

Сондай-ақ, Қазақстанның батысы мен Қызылорда өңірі тұрғындары арасында, ақ түсті *төсегінің* көліне (ортасына) түрлі-түске боялған *талдырма* киізден *сыңармүйіз* немесе *сыңарөкше* сияқты өрнектерді қиып алып, *көліне* отау өрнегі ретінде екі немесе үш *шаршы* (ромб) салып, ішіне *төртқұлақ* өрнегі басылады. Бұндай, текеметтердің бетіндегі ою-өрнегі айқын көрініп тұратындығымен ерекшеленеді. ҚР MOM қорында осындай текеметтің көптеген түрі сақтаулы. Соның бірі КП 17730 нөмерлі текемет.

Текемет. Ақтөбе обл. ҚР MOM қорынан (КП 17730).

Жетісу өңірі шеберлерінің басқан текеметтерінің ою-өрнегі ірі, айшықты болып келетіндігімен ерекшеленеді. ҚР MOM қорында Жетісу өңірі текеметінің бір үлгісі КП 16922 нөмерімен сақтаулы.

Жетісу текеметі. ҚР MOM қорынан (КП 16922).

Қазақстанның оңтүстік өңірі шеберлерінің қолынан шыққан текеметтер өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, текеметтің «*төсегі*» деп аталатын қоңыр немесе ақ түсті *төсегіне* ашық сары немесе қызыл түсті жүннен жұқалап «*бет*» тартып алып, ою-өрнегін түрлі-түске боялған шүйкеленген жүннен созып отырып салады. Кейде, текеметтің жиегі түрлі-түске боялған жылқы қылынан немесе ешкінің ұзын жүнді терісін таспалап тіліп алып, бірге басып

шашақтап жасаған. ҚР MOM қорында осындай шашақты текеметтің келесі бір түрі КП 16857 нөмерімен сақтаулы.

Шашақты текемет. Оңтүстік Қазақстан (Шымкент) обл. ҚР MOM қорынан (КП 16857).

ҚР MOM-ның «кілем-киіз» бұйымдары коллекциясы қорында сақтаулы өзге де аймақтардың, яғни, Шығыс Қазақстан, Орталық Қазақстан және Солтүстік Қазақстан өңірлерінің текеметтеріне зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында айтарлықтай айырмашылықтар байқала бермеді. Ондағы текеметтердің ақ немесе қара түсті төсегінің (фонының) *көліне* отау өрнегі ретінде екі немесе бірнеше шаршы (ромб) салынып, ішіне *төртқұлақ* өрнектеріне толтырылған. Жиегіндегі қорғанына *итқұйрық* немесе *тұлғамүйіз, тұмарша, сыңармүйіз* сияқты өрнектерге толы болып келеді.

Текемет басу. Текеметті қойдың күзде қырқылған күзем жүніне қозы жүнін қосып басқан. Себебі, *күзем жүннің* талшықтары қысқа, тез ұйысқыш болып келеді. Әдетте, текемет басу ісі, туған-туыстың, көрші-қолаңның қатысуымен атқарылатын ұжымдық іс-әрекет болып табылады және ол бірнеше сатылардан тұрады. Алғашқы дайындық қойды *тоғытудан* басталды. Ол қойдың *күзем жүнін* қырқатын күннен, бір-екі күн бұрын жасалады. Яғни, қой жүніне жабысқан шаң-тозаңнан арылту үшін өзенге апарып *тоғытады*. Қой жүні кепкен соң, қырқым басталады. Қой қырқым жұмысы да ауыл-аймақтың бірлесіп атқаратын науқандық жұмыстардың бірінен саналады. Қырқылған жүндердің ақ және қара түстілері бөлек-бөлек іріктеліп, су тимейтіндей бастырма астына жиналады. Дайындық жұмыстарының келесі сатыларының бірі – *жүн сабау*. Әдетте, киіз немесе текемет басуға арналған жүнді сабау ісі 8-10 әйелдің қатысуымен атқарылады. Жүн сабау үшін, ашық алаңқайға екі-үш тулақты қатарластыра төсеп, үстіне сабалатын жүнді шақтап, жаймалап салады. Жиналған әйелдер тулақты айнала қаумалап отырып, қолдарына *сабау* алып, жүнді қос қолдап, сермей тартып сабайды. Әдетте, жүн сабаудың өзіндік ырғағы бар. Жүн сабаушылардың қимылы бір ырғақпен, бір адамның қимылындай орындалуы керек. Ол ырғақты сақтамаса, сабау бір-біріне соқтығысып сабаушыларға зияны тиюі мүмкін. Сабалған жүннің іртігі жазылып көпсіп, жабысқан шөп-шалаңнан және ошаған сияқты тікендерден арылады. Осылайша, қой жүні қырқылып, өңделіп болған соң, текемет басу ісіне жалғасады.

Текемет басу ісі – шыпта шидің *жүн шабақтау, түр салу, ыстық су себу, киіз тебу, булау, білектену, ұзындау, кірлеу* сияқты бірнеше үрдістерден тұрады.

Жүн шабақтау – шидің бетіне сабаудың көмегімен жүнді бір тегіс етіп жаймалап шығу. Текемет басу үшін ұзындығы 5-6 құлаш, ені 2,5 құлаш көлемінде тоқылған ақ шидің бетіне сабалған жүнді тегістеп *сабаумен* 4-5 см. қалыңдықта біртегіс етіп жаймалап салып шығады. Әдетте, *жүн шабақтауды* тәжірибелі әйел атқарған. Себебі, *шабақталған жүннің* бір жері қалың, бір жері жұқа болып шығуы мүмкін.

Түр салу – шабақталған жүннің немесе шала басылған киіздің бетіне *ою-өрнек* салу. Текеметтің бетіне *түр салу* яғни, ою-өрнек салу екі түрлі тәсілмен орындалады. Оның бірінші тәсілінде – шабақтаған жүннің бетіне *түрге* арналған *шүйкеленген* жүнді созып отырып салады. Бұндай әдіс ісмерден асқан шеберлікті, ептілікті және ой ұшқырлығын талап етеді. Себебі, салынған *түрдің* қисаймай дұрыс түсуін және оның симметриялық дәлдігін сақтай білу керек. Шүйкеленген жүннен *түр салу* барысында *төсегінің* бетіне оң қолмен созып отырып, сол қолдың сыртымен бастырып салып шығады.

Текеметке түр салудың екінші тәсілі – толық басылмаған *төсегінің* бетіне *түрге* арнап алдын-ала дайындалған әр түске боялған *талдырма* киізден (жұқа киізден) түрлі өрнекті қайшымен қиып алып салады. Бұндай әдіспен салынған *түр* текемет бетінде айқын көрініп, айшықты болып шығады.

Текемет басудың бірінші тәсілі барысында яғни, *шабақталған* жүннің бетіне *шүйкеленген* жүннен *түр* салынғаннан кейін, оның үстінен бір шетінен бастап ожаумен қайнап тұрған ыстық суды біртегіс етіп, шашыратып себелеп шығады. Ыстық су құйылған соң, шабақталған жүн мен оның бетіне тартылған *түр* бір-біріне кірігіп, қабыса түседі. Жүннің шетінен бастап ыстық су құйып жатқанда 3-4 әйел қатар отырып, тартылған жүнді шиімен қоса шиыршықтап орап отырады. Осылайша, шабақталған жүн аяғына дейін ыстық су себеленіп, шиыршықталып оралады. Содан соң, оралған шидің басы мен аяғын есілген жіппен мықтылап байлап қояды. Орта тұсынан бір жіпті бастау байлап, оған шиді әрі-бері домалатып сүйрету үшін *тізгін жіп* өткізеді. Текемет басудың келесі сатыларының бірі – *киіз тебу*.

Киіз тебу – шидің бетіне жаймалап салынған жүннің үстінен «ыстық су» құя отырып, шиді жүнмен қоса шиыршықтап орап, төрт-бес адамның (басылатын киіздің көлеміне қарай одан да көп адам болуы мүмкін) қатарласа тұрып, арлы-берлі домалатып тебу үрдісі. Шиыршықталып оралған шидің орта тұсынан тұйықталып бос байланған жіпке *тізгін жіп* өткізіп алып, бір адам алға қарай сүйретіп, қалғандары артынан домалата теуіп отырады. Киіз тебушілер үйден ұзаққырап, кеткенде шиді бұрып алып, кері қарай домалатып екі аяқтарымен алма-кезек тебе түседі. Текемет басуға арналған киіз бір сағат көлемінде тебіледі. Осыдан соң, байлауы шешіліп, Текемет бетіне салынған *түрді* қарап көреді. Егер, қисайған жерлері болса, түзетіп қайтадан орап, екі үш сағатқа дейін *киіз тебу* жұмыстарын жалғастырады. Киіз тебу үрдісі ұзаққа созылған сайын киіздің пісуі мықты болып, жүн талшықтары түтеленбей, шымыр болып шығады. Киіз тебу үрдісінен кейінгі атқарылатын іс-шаралардың бірі *булау* деп аталады.

Булау – басылған киізді шиден шығарып алып, ыстық су құйып, үстіне қалың тон немесе киіз сияқты заттармен жылылап жауып қою үрдісі. Ол үшін шиыршықталып оралған киізді шиден шығарып алып, оң-терісін ауыстырып отырып үш, төрт қайта шиыршықтап орап, үстінен ыстық су құйып жауып тастайды. Бұл үрдіс бір жарым сағат көлемінде созылады. Осылайша, жылылап жабылып қойылған Текеметтің жүн талшықтары бір-біріне кірігіп, жұмсарып бөге түседі. Текемет басудың келесі сатыларының бірі – *білектеу*.

Білектеу – киіз басушылардың қатарласа отырып текеметті ары-бері домалатып, білекпен басу үрдісі. *Буланған* киізді орауынан жазып алып, қайтадан тығыздап шиыршықтап орап, бір екі жерінен буып байлайды. Содан соң, оны текемет басушылар жайылған шидің бетіне ары-бері домалатып білекпен басады. Осы үрдісті *білектеу* деп атайды. Арасында орауын жазып алып, қарсы жағынан бастап шиыршықтап орап, *білектейді*. Әдетте, бұл үрдіс шамамен бір жарым сағатқа дейін созылады. Содан соң, келесі атқарылатын жұмыстардың бірі – *ұзындау* деп аталады.

Ұзындау – шиыршықталып оралған текеметті бір басынан екінші басына және екінші басынан бірінші басына қарай созылап *білектеу*. Бұл үрдіс 15-20 минутқа созылады. *Білектеуден* кейін текеметтің көлемі ұлғайып, созыла түседі. Содан соң, шеттері тегістеліп, қайшымен қырқылады. Осылайша, текемет басу үрдісі аяқталады. Енді оның шуашынан және кір-қоңынан арылту үшін *кірлеу* жұмысы жасалады.

Кірлеу – дайын болған киізді арықтың, өзеннің немесе бұлақтың маңына әкеліп, тақтайдың болмаса үйілген тастардың үстіне жайып, әбден тазарғанша су құяды. *Кірленген* киіз шуашынан арылып, тазарып шығады. Содан соң, текеметті бірер күн көзіне жайып кептіреді. Осылайша, текемет төсеніш ретінде қолдануға дайын болады.

Қазіргі таңда киіз басу ісі кенжелеп қалды. Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген дәстүрлі сабақтастық үзіліп барады. Оның бір себебі, нарық заманында алыс-жақын шетелдерден келген төсеніш бұйымдардың көбеюі, екіншісі – киіз басу өнері көптеген жұмыс күшін қажет ететін ұжымдық, машақаты көп іс-әрекет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. Оренбург: Тургайский обл. стат. комитет, 1895. 360 с.
2. Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. СПб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1911. 189 с.
3. Глухов А.Н. Зимнее жилище актюбинских и адаевских казахов // Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. Л.: АН СССР, 1927. С. 108-134;
4. Руденко И.С. Очерки быта северо-восточных казахов // Казаки. Сборник статей антропологического отряда Казахстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1927 г. Л.: АН СССР, 1930. С.1-72;

5. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во второй половине XIX нач. XX вв. // ТИИАЭ АН КазССР. Т. VI. Алма-Ата, 1959. С. 104-126;
6. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1969;
7. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977. 96б.
8. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: Казахстан, 1979. 120 с.
9. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т. 2. Алма-Ата: Онер, 1987. 288 с.
10. Мұхамедова Д. Киіз басу // Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К.Мұқанов. Алматы: Қайнар, 1990. 16-23 бб.;
11. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алма-Ата: Жазушы, 1992. 192 б.
12. Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 240 с.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: РПК “Слон”, 2012. 736 б.
14. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: «Азия Арна» 2014. 839 б.
15. Автордың 2013 ж. Оңтүстік Қазақстан облысына жасаған этнографиялық экспедиция материалдарынан.
- 16.

**Традиционное искусство кошоваления у казахов
(на основе фондовых материалов Центрального Госмузея РК).**

Орынбасар АЛИМ. Научный сотрудник Центра изучения истории
Казахстана Центрального государственного музея РК

Аннотация

В статье повествуется процесс традиционного валяния текемета у казахов. При это исследованы тонкости данного процесса, технология нанесения узоров, композиция, регионы его распространения, а также местные особенности процесса изготовления текеметов.

Ключевые слова: осенняя стрижка, купание овец в реке, тербление шерсти, тонкими палочками для распушивания шерсти при валянии кошмы, готовить расчесанную шерсть для прядения, наносить узор, фон, центральное поле, бордюры, вид узора, нить для кошоваления, кошоваление, обдавать кипятком войлок, катать руками (между локтем и кистью) в процессе производства кошмы, удлинять кошму в процессе валяния войлока, валять войлок с орнаментом.

Orynbasar Alim. Researcher of the center for the Study of History of
Kazakhstan Central State Museum of Kazakhstan

Traditional art of felt making of Kazakhs
(based on fund materials of the Central State museum of the Republic of
Kazakhstan).

Annotation

In the article traditional process of felt-making of tekemet (carpet) among the Kazakhs are considered. Alongside with this studied the methods of the process, technology of application patterns, the composition, regions of its distribution, as well as local peculiarities of the process of manufacturing of tekemets are also mentioned.

Key words: autumn shearing, bathing of sheeps in the river, wool pulling, thin sticks for wool fluffing when felting of felt mats, prepare combed wool for spinning, apply the pattern, background, central field, border, type of pattern, string to felt-making, felt-making, pour boiling water of felts, roll with hands (between the elbow and hand) during the production of felt, lengthened felt during felting, felting with ornament.